

Ks. Stefan Łysik SVD

Krótki zarys historii parafii Wielowieś,
powiat Gliwice

Pracownia Edytorska „Calamus”
Piaśtów 2016

Wydawca składa serdeczne wyrazy podziękowania
Radzie Prowincjalnej Polskiej Prowincji Zgromadzenia Słowa Bożego
za udzielenie zgody na publikację w formatach PDF i ePUB
Krótkiego zarysu historii parafii Wielowieś autorstwa ks. Stefana Łysika SVD,
a także ks. dr. Alfonsowi Labuddzie,
dyrektorowi Archiwum Polskiej Prowincji Księży Werbistów
za udostępnienie kserokopii materiałów związanych z przygotowaniem
przez Autora swej publikacji i kserokopii samej publikacji.

Ks. Stefan Łysik SVD

Krótki zarys historii
parafii Wielowieś, powiat Gliwice
(Na podstawie publikowanych
i niepublikowanych źródeł historycznych)

Pracownia Edytorska „Calamus”
Piastów 2016

Tytuł oryginału

Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice

© Ks. Stefan Łysik SVD, 2016

© Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 2016

Zdj. na okładce: Paweł Pachciarek

Opracowanie i skład

Pracownia Edytorska „Calamus”

Paweł Pachciarek

ul. Ogińskiego 16/48

05-820 Piastów

kom.: 693 846 043

e-mail: pracowniacalamus@gmail.com

www.pracowniacalamus.pl

ISBN 978-83-941861-6-6

Kilka uwag wprowadzenia

W 1992 r. w broszurze zatytułowanej *HISTORIA Parafii Wniebowzięcia N.M.P. i DIECEZJI opolskiej* (Wielowieś 1992, ss. 70) na s. 4-30 (tekst) i s. 65-66 (przypisy) został opublikowany „ZARYS HISTORII Parafii Wielowieś. Na podstawie publikowanych i niepublikowanych źródeł historycznych: zestawiał Ksiądz Stefan ŁYSIK, Świerklaniec listopad, 1965 rok). Tekst ten został w broszurze poprzedzony biogramem o. Stefana Łysika (1908–1978) w opracowaniu ks. Józefa Węclawika (przytoczonym za „Werbiści w Polsce” 1982, s. 82-84) i uwagą ks. Piotra Lepszego (obecnego proboszcza parafii Wielowieś): „Przebywając ostatnie lata swego życia w Świerkłańcu wiele uwagi poświęcił [ks. Stefan Łysik] swoim rodzinnym stronom, prowadząc badania etnograficzne terenów Boroszowca, wynikiem tych prac jest i ten szkic Historii Parafii Wielowieś, który w maszynopisie odnalazłem w Kancelarii Parafialnej. Przy współpracy Ks. Henryka Gawelczyka postanowiłem udostępnić treść niniejszego zarysu Historii Wielowiejskiej Parafii. Wielowieś – 20.01.1992 r.” Oprócz tego w broszurze zamieszczono na s. 50-62 także mapkę dekanatu toszeckiego i materiały związane z historią kościoła wielowiejskiego dobrze ilustrujące zarys historii parafii Wielowieś pióra ks. Łysika.

Opublikowanie tekstu ks. Stefana Łysika jest ważne nie tylko dla historii parafii wielowiejskiej, ale także dla samej miejscowości, bo jest jak dotąd jedynym opracowaniem początków i wczesnych dziejów parafii wielowiejskiej opartym na źródłach. Wszystkie późniejsze prace o Wielowsi w fragmentach traktujących o historii parafii i kościoła w Wielowsi powołują się na ten właśnie szkic ks. Łysika, np.: *Wielowieś 1305–2005. 700 lat* (tytuł na okładce; na stronie tytułowej brzmi on: *Życie mieszkańców Wielowsi w latach 1305–2005*), b/w i brw; artykuł *Krótką historią naszej parafii* na stronie internetowej parafii wielowiejskiej; A. Zielonka, *O pokoleniach dla pokoleń – Historia naszej ziemi*, Wielowieś 2014.

Z opublikowanym tekstem ks. Łysika wiąże się jednak pewna niedogodność. Porównując go z tekstem kserokopii odbitki, którą ks. Łysik opatrzył adnotacją „dla siebie odbitka”, a udostępnionej Wydawcy przez Archiwum Polskiej Prowincji Księży Werbistów, stwierdza się, że pominięto w nim pewne fragmenty, a niektóre dodano, nie zaznaczając tego rodzaju ingerencji. Można domniemywać, że stało się tak z chęci zaktualizowania oryginalnego tekstu ks. Łysika – pominięcia tego, co wydawało się Wydawcom mało lub już nic nie znaczące, a dodanie nowych informacji, które być może nie były znane Autorowi, bądź których nie uznał on za tak ważne, by zamieścić je w swoim zarysie historii parafii wielowiejskiej.

W niniejszym wydaniu *Krótkiego zarysu historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice*, oprócz ustalenia pierwotnej postaci tekstu ks. Łysika, starano się, nie odchodząc od oryginału, dokonać jedynie nieznacznych korekt interpunkcyjnych i stylistycznych, a nadto pewnych zabiegów redakcyjnych, których, jak wydaje się, mógłby oczekiwać Czytelnik. Konkretnie: rozwinęto tytuły cytowanych przez Autora dzieł; podano oryginalne miejsca wydania cytowanych w tekście prac; wprowadzono drobne zmiany i ujednolicenia w zapisach bibliograficznych, dat czy skrótów; odnośniki, często związane z nazwiskami cytowanych autorów, przeniesiono po cytowanych tekstach; przesunięto z przypisów do tekstu imiona autorów; skoordynowano pojawiające się w tekście uwagi o charakterze przypisów z właściwymi przypisami; ujednolicono zapis nazwiska Hoscheck (Autor nieraz używa spolszczonej wersji: Hoszek) i zaproponowano jego, raczej odpowiednią do brzmienia, odmianę (Hoscheck, Hoschcka itd., zamiast spotykanej w literaturze przedmiotu – Hoschecka itd.); wprowadzono (poza cytatami) współczesne formy nazw miejscowości; do trzeciej części dodano tytuł.

Krótki zarys historii parafii Wielowieś został napisany w listopadzie 1965 r. Od tego czasu dość radykalnie zmieniła się sytuacja w zakresie dostępności źródeł. Wydawca wprawdzie, dzięki uprzejmości dyrektora Archiwum Polskiej Prowincji Zgromadzenia Księży Werbistów, ks. dr. Alfonsa Labuddy, dysponował wypisami ze źródeł, które ks. Łysik sporządził przygotowując materiał do pracy o wielowiejskiej parafii, ale mimo to podjął się weryfikacji nieomal wszystkich przytoczonych przez Autora tekstów w formie cytatów na podstawie zdigitalizowanych źródeł, udostępnionych

on-line przez biblioteki cyfrowe, np. Opolską Bibliotekę Cyfrową, Śląską Bibliotekę Cyfrową czy Dolnośląską Bibliotekę Cyfrową. Dzięki temu udało się wprowadzić nie tylko drobne korekty, najczęściej w zakresie tzw. literówek, ale nadto jedną ważną, jak się wydaje, poprawkę w tekście Autora, dotyczącą przynależności, a raczej położenia, Czarkowa (por. przypis 40).

Niewątpliwie oryginalny tekst ks. Łysika o historii parafii wielowiejskiej domaga się uzupełnień, jako że jest tylko zarysem, i to krótkim. Do dalszych badań zachęca zresztą sam Autor. Poza tym od daty jej napisania upłynęło już pół wieku i w tym czasie pojawiły się nowe informacje o różnych wydarzeniach związanych z miejscowością i parafią Wielowieś. Wydawca nosi się z zamiarem opatrzenia następnej edycji tekstu ks. Łysika stosownymi aneksami, z jednej strony uzupełniającymi informacje zawarte w oryginalnym tekście, a z drugiej wyjaśniającymi pewne trudne jego miejsca, np. kwestie nazewnictwa.

Oryginał uzupełniono wykazem cytowanych źródeł.

Wydawca

I. Rozwój prawny i terytorialny parafii

Wieś Wielowieś w powiecie gliwickim leży 25 km na północ od miasta Gliwic i około 10 km na północny wschód od starego miasta Toszek, z którym zarówno wieś, jak i parafia Wielowieś od samych początków aż po nasze czasy ściślej była związana tak pod względem polityczno-administracyjnym, jak i kościelnym. Toszek był bowiem w zaraniu dziejów dla wszystkich miejscowości parafii Wielowieś siedzibą władzy kasztelańskiej względnie książęcej, a po jej ustaniu siedzibą władzy powiatowej aż do chwili złączenia tego powiatu w XIX w. z powiatem gliwickim, nazywanym odtąd „Kreis Tost-Gleiwitz”, z czego w końcu powstał tylko sam „Kreis Gleiwitz”, a po ostatniej wojnie – powiat Gliwice. Toszek był też dla parafii Wielowieś od samego początku siedzibą dekanatu, w którego granicach w przeszłości parafia wielowiejska zawsze pozostawała i po dzień dzisiejszy pozostaje, mimo iż dekanat toszecki w ciągu dziejów ulegał kilkakrotnemu podziałowi. Jedynie wschodnia część parafii Wielowieś, z której w 1687 r. utworzono nową parafię Koty-Tworóg, należała w ramach parafii Tworóg-Koty od 1738 r., to jest od chwili podziału starego dekanatu toszeckiego na dwa dekanaty, do nowo utworzonego dekanatu pyskowskiego, skąd ostatecznie w 1926 r. tę oddzieloną część dawnej parafii Wielowieś, to jest terazniejsze parafie Koty i Tworóg, przydzielono do obecnego dekanatu dobrodzieńskiego¹. Granice starej kasztelani toszeckiej pokrywały się prawdopodobnie z pierwotnym zasięgiem dekanatu toszeckiego. Całe to terytorium w przeszłości zawsze należało do diecezji wrocławskiej i graniczyło kiedyś przez setki lat bezpośrednio z diecezją krakowską, obecnie zaś tworzy ono przygraniczną, wschodnią część diece-

¹ J. Chrząszcz, *Die Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost, sowie des Kreises Tost-Gleiwitz*, wyd. 2, Peiskretscham 1927, s. 89.

zji opolskiej i graniczy przy pomocy swych dawnych terytoriów dzisiejszych parafii Koty i Tworóg z diecezją krakowską.

Miejscowości należące do dzisiejszej parafii Wielowieś zaliczane są do starych osad górnośląskich, o których wspominają dokumenty już w pierwszym dziesięcioleciu XIV w. W jednym z tych dokumentów, mianowicie w *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*², czyli w „Księdze fundacji biskupstwa wrocławskiego” z 1305 r., wspomniane są po raz pierwszy wszystkie dzisiejsze miejscowości parafii wielowiejskiej, a więc Wielowieś, Świniowice, Kieleczka i Otmuchów, za wyjątkiem Czarkowa, który jednak prawdopodobnie już też wtedy istniał. Księga ta zawiera spis wszystkich ówczesnych wiosek na Śląsku, które były obowiązane składać daniny roczne na rzecz wrocławskiej stolicy biskupiej.

O Wielowisi dokument z 1305 r. dosłownie tak pisze: „Item in Magna villa sunt XL mansi parvi solventes decimam in campis de 3^{bus} granis tritici siliginis et avene”³. Figuruje tam wprawdzie tylko łacińska nazwa Wielowisi – MAGNA VILLA, bo dokument pisany jest po łacinie, lecz kilkadziesiąt lat później pojawia się w dokumentach zarówno polska nazwa „Wielowieś”, jak i niemiecka „Langendorf”. Z dokumentu dowiadujemy się ponadto, że Wielowieś od samych początków swego istnienia występuje jako wieś rolnicza o dobrze uporządkowanym obszarze gminnym. Posiadała bowiem już wtedy 40 łanów ziemi, które uprawiali miejscowi chłopi. Płacili oni biskupowi rocznie dziesięcinę snopową z potrójnego ziarna, to jest z pszenicy, żyta i owsa.

W przeciwieństwie do tej czysto rolniczej wsi Wielowieś wspomniane są pozostałe miejscowości parafii jako ubogie, leśne osady, mianowicie: Świniowice, Kieleczka, które wtedy płaciły biskupowi wrocławskiemu dziesięcinę „more polonico”, to jest według zwyczaju polskiego – miodem od pszczoł leśnych. I tak czytamy tam, że „Item in Swoynowitz solvitur

² *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 14: *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, herausg. von H. Margraf u. J. W. Schulte, Breslau 1889 – *C. Registrum Wyasdense*, a w nim od s. 93-97: decime circa Strelicz, Tossez e Wyasd... et circa Piscowitz et Sbroslawitz.

³ *Tamże*, C 35, s. 94.

decima more polonico et valet 4½ urnas mellis”⁴, czyli że Świniowice płaciły mu 4 i pół dzbana miodu, a Kieleczka⁵ 4 dzbany, a inna Kielcza 2 dzbany miodu. Były to zatem leśne ubogie wioski, których mieszkańcy żyli głównie z eksploatacji leśnych pszczół i zwierzyny oraz innych produktów leśnych. Świadczą już o tym same nazwy tych osad leśnych: Kielcza, Kieleczka, Świniowice, co wszystko przypomina dziką zwierzynę łowną, albo Miedary (= miód leśnych pszczół), Czarków (= tarnki), Otmuchów.

Na terenie parafii wielowiejskiej znajdowało się w przeszłości jeszcze więcej osad, które jednak później odłączono do nowo powstałej parafii Koty albo też po prostu z biegiem lat ich nazwy zaginęły, bo osady zrosły się z sąsiednią osadą. Tak więc np. w przeszłości istniała na terenie dzisiejszej parafii Wielowieś wieś Niezdrowice, o której istnieniu dziś z mieszkańców parafii rzadko kto wie. W dokumentach starych jest często wspominana. Toszecki urbarz z 1532 r. wspomina⁶, że w Niezdrowicach mieszkały 3 chłopskie rodziny. Ich obowiązkiem było – według instrukcji urbarza – dostarczać pewnej ilości budulca corocznie na zamek w Toszku, z czego pośrednio można by wywnioskować, iż stare grodzisko w Toszku było z drewna. Wieś Niezdrowice można jeszcze na starych mapach XVIII i pierwszej połowy XIX w. znaleźć, mianowicie na południe od Kieleczki. Zrosła się ona później z Kieleczką w jedną wieś. Ostatni, co pisze jeszcze o niej, to Knie w swej Topographie Schlesiens z 1829 r. Pisze o niej tak pod hasłem Kieleczka: „Przed laty nazywano 3 posesje tej miejscowości »Niezdrowitz«”⁷.

O samej Kieleczce wspomina ów urbarz, że mieszkało w niej wtedy 4 gospodarzy (siodłaków), mianowicie dwóch książeńcych, a dwóch pew-

⁴ Tamże, C 38, s. 94.

⁵ Tamże, C 36 i 37, s. 94.

⁶ J. Chrząszcz, *Geschichte der Toster Burg und der Herrschaft Tost-Peiskretscham in Oberschlesien während des 16. Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” t. 35, 1901, s. 222.

⁷ J. G. Knie, *Geographische Beschreibung von Schlesien*, Abt. III. *Alphabetisch-topographisch-statistische Uebersicht aller... Orte der Provinz Schlesien...*, Breslau 1830, s. 330. [Autor przytacza nadto dalszą część tego cytatu, mianowicie: „Jest to nieużywana już nazwa 3 posesji wsi Kieleczka w powiecie Toszecko-Gliwickim”, której jednak w tekście oryginalnym nie ma.]

nego szlachcica. Ci dwaj księżęcy mieli obowiązek – w razie potrzeby – dostarczyć do grodziska w Toszku pewnej ilości drewna budulcowego.

Najwięcej mówi ów urbarz z 1532 r. o leśnej osadzie Świniowice⁸. Według wskazań tego urbarza zadaniem sołtysa w Świniowicach było: „naganiać ludzi do pańszczyźnianych robót, czynsz zbierać i las objeżdżać. Chłopi tamtejsi musieli oddawać dziesięcinę biskupowi, a meszne swojemu proboszczowi”, to jest do Wielowsi.

O Świniowicach mówi urbarz, że leżą w głębokim lesie ukryte, gdzie są dęby, buki, sosny i inne drzewa przemieszane, a lasy ciągną się na dwie mile wszerej i wzdłuż. Chłopi ze Świniowic (11 rodzin) mieli obowiązek odpowiednią ilość tarcic narzezać potrzebnych do budowy mostu na zamku toszeckim jak również pewną ilość łąt (desek), nadto musieli dostarczyć 2 wozy do dyspozycji w czasie polowania oraz sami musieli pomagać w czasie polowania i ponadto musieli dla pańskich psów żłoby wykonać, by im w nich dostarczać pożywienia (psary – stara danina: utrzymywanie psów myśliwskich). Urbarz ów wspomina też, że na terenie leśnej osady Świniowice znajdowały się 2 kuźnice żelaza. I tak „mistrz kuźniczy Peter Koch ma dawać co kwartał 5 wozów żelaza, a więc w 1 roku 20 wozów. Jon Czupka oddaje również tyle. Na kuźnicy znajdują się karczmarz i zagrodnicy... W sumie 11 ludzi”⁹. Wreszcie urbarz jeszcze wspomina o jakiejś bliskiej osadzie „Seitz”, gdzie zamieszkiwał 1 karczmarz i 1 młynarz. Trudno jednak zorientować się, co to była za osada. Prawdopodobnie była to część osady Świniowice.

Urbarz niestety nie wymienił imiennie nazw obu kuźnic na terenie Świniowic. Na szczęście z innych dokumentów współczesnych wynika jasno, że kuźnice te to kuźnica tworogowska i kotowska, czyli późniejsze samodzielne osady Tworóg i Koty, które wyrosły właściwie na rozległym leśnym gruncie wsi Świniowice, które do dziś należą do parafii wielowiejskiej. Fakt istnienia tych kuźnic na terenie (gruncie) świniowickim potwierdza jeszcze blisko sto lat później kuźnik-pisarz Walenty Roździeń-

⁸ Zob. Chrząszcz, *Geschichte der Toster Burg...*, s. 222n.

⁹ J. Chrząszcz, *Bergbau und Eisengewinnung in der Toster Herrschaft während des 16. Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” t. 37, 1903, s. 332.

ski, który w swojej wierszowej *OFFICINA FERRARIA*¹⁰ z 1612 r. pisze o tych hutniczych osadach tak:

Tylko z nich co znaczniejsze dwie jeszcze kuźnice
Tworogowska z kotowską są na Rybnej rzece.
Te kuźnice zasiadły na gruncie swinowickim
W państwie pana z Rederu – rzeczonym toszeckim,
Które w księstwie opolskim obfitością lasów
Przechodzą już kuźnice wszystkie za tych czasów.

Powstanie i rozwój parafii

Kiedy dokładnie parafia Wielowieś powstała i kto ją erygował, dotąd nie udało się tego stwierdzić. Wprawdzie już w 1305 r. mogłaby parafia wielowiejska istnieć, bo Wielowieś miała już wtedy swój obszar gminny według niemieckiego prawa podzielony na 40 łanów, a z podziałem takim łączyło się zwykle w takich wioskach z założeniem kościoła we wsi i wydzieleniem dla niego 1 do 2 łanów pola, lecz jednak dopiero w 1335 r. pojawia się w dokumentach pierwsza wzmianka o istnieniu kościoła parafialnego w Wielowsi¹¹. Następne wzmianki są z 1376 i 1447 r. i inne. Najstarsza ta wzmianka zawarta jest w rejestrze świętopietrza nuncjusza Galharda de Carceribus. Parafia Wielowieś figuruje tam jako „ecclesia de Magna villa” położona „in Sede Tostensi”, to jest w dekanacie toszeckim, a obok niej figurują tylko jeszcze dwie z tego dekanatu: Paczyna i Płużnica. Przed założeniem parafii w Wielowsi okolica ta prawdopodobnie nale-

¹⁰ W. Roździeński, *OFFICINA FERRARIA, abo huta i warstat z kuźniami szlachetnego dzieła żelaznego. Poemat z 1612...* wyd. krytyczne R. Pollak, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, Katowice 1936, v. 937-942 (Biblioteka Pisarzy Śląskich nr 4).

¹¹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1: *Acta Camerae Apostolicae*, vol. 1, 1207–1344, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 356-368 (Editionum Collegii Historici Academiae Litterarum Cracoviensis N. 71). Por. też: B. Panzram, *Die schlesische Archidiaconate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1937, s. 142.

żała do parafii toszeckiej, bo w Toszku znajdował się co najmniej od końca XII w. kościół parafialny św. Piotra (wspomniany w 1201 r.) i aż do wybudowania w 1256 r. parafialnego kościoła św. Pawła w Pyskowicach nie było w całej rozległej kasztelani toszeckiej innego kościoła. Wszystkie inne kościoły po wsiach powstały tam dopiero po 1256 r.¹²

W sprawozdaniu rachunkowym świętopietrza zebranego w 1447 r. w 12 dekanatach opolskiego archidiakonatu figuruje też parafia Wielowieś jako jedna z 21 parafii ówczesnego dekanatu toszeckiego. Opolski archidiakon Mikołaj Wolff, który to świętopietrze¹³ zbierał, podał na liście, że „Magna villa dedit X grossos latos”, i na tyle też groszy do zapłacenia była Wielowieś oszacowana uprzednio przez władzę kościelną zgodnie ze swą liczbą parafian. W porównaniu z sumami, jakie inne parafie dekanatu płaciły, wynika, że parafia Wielowieś była na owe czasy dość znaczna.

Terenowy zasięg parafii

Obszar pierwotnej parafii Wielowieś musiał być stosunkowo duży. Był znacznie większy od obszaru dzisiejszego. Na wschód obszar ten sięgał bezpośrednio aż do granicy ówczesnej diecezji krakowskiej. Te tereny przygraniczne obu diecezji w tym rejonie były do XIV w. chyba bardzo rzadko lub w ogóle całkowicie nie zaludnione. Tam ciągnął się szeroki pas lasów niezaludnionych. Świadczy o tym dobitnie sieć rozmieszczonych kościołów parafialnych po obu stronach granicy diecezjalnej w tym rejonie. Zagęszczają się natomiast już w średniowieczu punkty z kościołami parafialnymi na żyznych, bezleśnych gruntach. Tak więc sama Wielowieś leży jeszcze na dobrym, bezleśnym gruncie i wieś jest typowo rolnicza – nawet do dziś! – ale dołączone do wielowiejskiej parafii wsie leżą już na skraju

¹² Zob. Chrząszcz, *Die Geschichte der Städte...*, s. 25.

¹³ H. Margraf, *Die Rechnung über den Peterspfennig im Archidiakonats Oppeln 1447*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” t. 27, 1893, s. 356 i 367; L. Schulte, *Die Rechnung über den Peterspfennig von 1447*, w: *Kleine Schriften. Teil I*, Breslau 1918, s. 213 (Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte t. 23).

tego szerokiego pasa lasu albo głęboko w lesie. Sama Wielowieś z kościołem parafialnym leży jeszcze dziś w stosunku do swych parafialnych wiosek na wschodniej stronie zbyt ekscentrycznie, a cóż dopiero mówić o jej ekscentrycznym położeniu w ubiegłych stuleciach, kiedy aż do 1687 r. należały do niej tereny dzisiejszych parafii Koty i Tworóg, leżące wszystkie głęboko w lasach na wschód i północ od parafii dzisiejszej Wielowieś. Wschodnie krańce tej starszej parafii wielowiejskiej sięgały w lasach na wschód aż poza dzisiejszy Zółków i do Pustej Kuźnicy nad Małą Panwią, i poza wioskę Mikołuszkę w dalekich lasach, i pod Brusiek oraz za Hanusek i pod Piaseczną, jak to wynika z mapki parafialnej w kronice ks. Walentego M. Hoschcka z Tworoga¹⁴. Parafia Wielowieś graniczyła wtedy z następującymi parafiami: Na północnym wschodzie najbliższe kościoły parafialne były w Kielczy, Lublińcu i Sadowie na terenie diecezji wrocławskiej oraz w Woźnikach, Żyglinie i Reptach, a nieco później w Starych Tarnowicach, wszystkie wówczas przynależały do diecezji krakowskiej, natomiast od zachodu i południa, gdzie gleba żyzna i bezleśna, bardzo blisko znajdowały się kościoły parafialne w Wiśniczy, Świbiu i Sierotach, wszystkie w diecezji wrocławskiej.

W średniowieczu parafia Wielowieś graniczyła jeszcze od strony wschodnio-południowej z parafią Połom, o której istnieniu wspomina rejestr świętopietrza z 1447 r. Ale już wtedy zdaje się parafia być opustoszałą, bo archidiakon Wolff tak podaje o Połomi, którą umieszcza zaraz za Wielowsią: „Polom vacat, nec scitur quis administrat sacra”¹⁵. O parafii tej potem wszelki ślad zaginie i do dziś nie ma w Połomi kościoła. Połom jest starą wsią i już w 1305 r. wspomina o niej *Liber foundationis* C 47 jako o wsi niemieckiej: „Item (in) Polom est villa theutonicalis continens XL mansos et nondum venit ad solutionem et sedet absque aliqua ordinacione”¹⁶. Może z tych czasów już datowała się parafia w Połomi. Teren parafii po-

¹⁴ W. M. Hoscheck, *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis, statum antiquum et modernum Ecclesiarum Kottensis et Tworogiensis necnon Parochiae exhibens... conscriptus anno... 1795* (właściwie do 1802 r. Jest to rękopis. W tyle załączone są 2 mapki parafii z r. 1786 i 1795 oraz mapka parafii dekanatu pyskowskiego).

¹⁵ Zob. Margraf, *Die Rechnung...*, s. 367; Schulte, *Die Rechnung...*, s. 214.

¹⁶ *Liber foundationis...*, C 47, s. 95.

łomskiej (a może tylko pewna część?) przydzielono później do parafii wielowiejskiej. Wynika to pośrednio z dekretu erekcji parafii Koty, do której przydziela się w 1687 r. z dotychczasowej parafii Wielowieś między innymi także wieś Połom, Brzeźnicę, Brynek, Hanusek¹⁷.

Terytorium dzisiejszej parafii

Terytorium dzisiejszej parafii Wielowieś obejmuje następujące miejscowości: Wielowieś, Czorka (= dziś urzędowo „Czarków”), Świniowice, Otmuchów i Kieleczka. Miejscowości te od samych początków należą do parafii Wielowieś. Doliczyc tu należy jeszcze zaginioną wieś Niezdrowice, które zrosły się z Kieleczką.

Kieleczka nie cała, to jest tylko 2/3 wsi należało do Wielowisi, a 1/3 część Kieleczki należała zawsze do parafii Wiśnicze. Przed podziałem parafii Wielowieś aż do 1687 r. należały do wielowiejskiej parafii od samych początków rozległe tereny leśne na północnym wschodzie parafii, które leżały na gruncie Świniowic i innych parafialnych wsi. Tereny te sięgały daleko w głąb lasów aż za rzekę Stołę, dawniej nazywaną rzeką Rybną, i za rzekę Mała Panew. W XV i XVI w. wyrosły na tych terenach średnio-wieczne osady hutnictwa żelaznego, czyli tzw. kuźnice, nad rzekami. Pi-sze o tym dokładniej ks. Hoscheck z Tworoga w swej wartościowej kro-nice z 1795 r., zatytułowanej *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis*, a również historyk Alfons Nowack¹⁸. Również w publikowanych przez Josepha Jungnitza sprawozdaniach wizytacji biskupich z 1687/1688 r. – a więc 1 rok po odłączeniu nowej parafii Koty od Wielowisi – czytamy słowa: „In pago seu ferricudina Kottoviensi est ecclesia, quae fuit ante filia-lis, spectans ad ecclesiam Longovillanam, nunc autem recenter facta est ex ea parochialis... Pagi ad hanc ecclesiam [Kottensem] spectant 2 et 7 ferri-

¹⁷ Chrząszcz, *Die Geschichte der Städte...*, s. 388.

¹⁸ Hoscheck, *Liber Archivalis...*; A. Nowack, *Die Reichsgrafen Colonna, Frei-herrn von Fels, auf Gross-Strehlitz, Tost u. Tworog in Oberschlesien*, Gross Streh-litz 1902, s. 131-133, 138 [Autor podaje tylko to miejsce].

rudinae...”¹⁹. Lecz wizytator tych wsi i kuźnic imiennie nie wylicza, a tylko okazynie pisze dalej o trzech kuźnicach na terenie nowej, od Wielowisi oddzielonej parafii, w których znajdowały się już przed utworzeniem nowej parafii 2 duże kaplice i 1 kościółek filialny, a mianowicie: wspomniana już ferricudina Kottoviensi oraz ferricudina Tworog i ferricudina Potempa, czyli trzy osady nowej parafii: Koty, Tworóg i Potępa. Natomiast zarówno ks. Hoscheck w swej kronice (= manuskrypt), jak i A. Nowack w swej publikacji²⁰ wyliczają imiennie wszystkie miejscowości nowo powstałej parafii Koty-Tworóg, które przedtem wszystkie – jak podaje *Instrumentum Erectionis Ecclesiae Kottensis* – należały do parafii Wielowieś. A więc poza kuźnicami: Tworóg, Koty, Potępa – czwartą osadą kuźniczą była Wesoła, piątą Brynek, szóstą Hanusek i siódmą Zółka. Ta ostatnia leży nad Małą Panwią i należała dawniej do powiatu strzeleckiego, a te wszystkie sześć poprzednich kuźnic leżały nad rzeką Stołą, nazywaną wówczas jeszcze rzeką Rybną, i leżały wszystkie wówczas jeszcze w powiecie toszeckim (od kilku lat przydzielono je do powiatu tarnogórskiego). Ponadto przyłączono wtedy od parafii wielowiejskiej do nowo utworzonej parafii Koty-Tworóg dwie wsie, mianowicie Połom i Brzeźnicę. Ta ostatnia, leżąca w lasach na południe od Brynka, wkrótce całkowicie (aż do dziś) opustoszała. Wieś Połom to dawniejsza samodzielna parafia, o której już wyżej wspominałem. Do dawnej parafii Połom należały chyba i te 3 miejscowości: Brzeźnica, Brynek i Hanusek, które dotąd także należały do parafii Wielowieś, gdyż akurat te miejscowości razem z Połomią były też wtedy własnością innego dziedzicznego pana, mianowicie braci de Schultendorff, a nie własnością hrabiów Colonna i następnie Verdugo, jak te pozostałe miejscowości nowej parafii Koty-Tworóg.

Sama zaś Wielowieś²¹ nie należała ani do majątku państwa toszeckiego, jak np. swego czasu Świniowice czy Kieleczka, ani też do braci de Schult-

¹⁹ *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Oppeln. Erster Teil*, herausg. von J. Jungnitz, Breslau 1904, s. 371 (Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archiv zu Breslau t. 2).

²⁰ Hoscheck, *Liber Archivalis...*; Nowack, *Die Reichsgrafen Colonna...*

²¹ *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleiwitz*, bearbeitet von E. Kloss, Herb. Rode, Wilh. Stepf, Hilde Eberle, Breslau 1943, s. 149.

zendorf, ani do hrabiego Colonny jak Tworóg i Koty, lecz miała od dawna swoich innych właścicieli. Według kolejności czasowej, licząc od lat najdawniejszych, są nam znani następujący właściciele wsi Wielowieś.

W 1496 r. właścicielem Wielowosi była Anna Gasicka.

W 1574 r. właścicielem był Wacław (Wenzel) von Worff, gorliwy protestant.

Już w 1524 r. odsprzedał Maciej (Mathias) Herczyk zboże i wieś Czaraków (Czernka) oraz swoją część Wielowosi Jerzemu (Georg) Worffowi i jego dziedzicom²².

W 1679 r. właścicielem był Karol Paczyński.

W latach 1700–1757 hrabiowie Verdugo, w latach 1757–1760 posiadała Wielowieś hrabini von Schack, wdowa po von Verdugo, a w latach 1760–1779 Ludwig Magnus hrabia von Schack. W latach 1779–1789 Johann Benedict von Groeling, później hrabia Notocki, Henryk Traugott von Holly, Antoni von Garnier, von Jarotzki, Stiertz, von Wallhofen i du Port, w 1864 r. Kuschel, w 1887 r. baron Emil von Durant, w 1912 r. baron Hubert von Durant.

²² *Die Landbücher von Oppeln-Ratibor.* (Herausg.) von J. Chrząszcz, „Oberschlesische Heimat. Zeitschrift des Oberschlesischen Geschichtsvereins” t. 10, s. 129.

II. Dzieje kościoła parafialnego i parafii

O pierwszym kościele w Wielowosi nic nie wiemy. Wiemy tylko tyle, że w 1335 r. stał już w Wielowosi kościół parafialny. Czy to był pierwszy kościół czy już następny, czy był zbudowany z drewna czy z kamienia – tego nie wiemy. Natomiast znamy dobrze wygląd kościoła parafialnego w Wielowosi w 1679 r., bo zachował nam się do dziś jego opis w protokołach wizytacyjnych parafii biskupstwa wrocławskiego z 1679 r. Protokoły te wydał drukiem Jungnitz przed 60 laty²³. Według opisu wizytatora biskupiego był to kościół murowany, kryty szindziolami, czyli gontem, w prezbiterium sklepienie, w nawie strop płaski, wymiary kościoła: 44 łokci długi i 16 łokci szeroki (= 29,34 m i 10,65 m). Wieża (dzwonnica) także kamienna i dosyć wysoka, w niej 3 dzwony. Wokół kościoła jest cmentarz, murem otoczony itd. (Opis wnętrza kościoła etc.)

Ciekawe jest, że według relacji wizytatora z 1679 r. kościół we Wielowosi był pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny, ale już w wizytacji zarówno z 1687, jak i 1697 r.²⁴ kościół we Wielowosi jest, podobnie jak i dziś jeszcze, pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP. Opis wizytacji z 1687 r. niewiele nowego wnosi do powyższego opisu kościoła z przed 10 lat²⁵. Opisany przez wizytatora biskupiego kościół wielowiejski przetrwał do XX w. W 1927 r. ks. Chrząszcz w swej Historii Toszka pisze o tym kościele takie słowa: „W porównaniu z 1679 r. parafialny kościół w Wielowosi zmienił się o tyle, że usunięto sklepienie z jego prezbiterium”²⁶. Kiedy to jednak nastąpiło, nie podaje autor. I dalej pisze tam o nim tak: „Ślady ostrego łuku gotyckiego wskazują na to, że zbudowano kościół

²³ *Visitationsberichte...*, s. 85n.

²⁴ *Tamże* s. 373; Chrząszcz, *Die Geschichte der Städte...*, s. 389.

²⁵ *Por. Visitationsberichte...*, s. 373.

²⁶ Chrząszcz, *Die Geschichte der Städte...*, s. 390.

w XV w.”, i dalej: „malowidło na drewnie (desce) powstało chyba około 1500 r.” O jakie malowidło tu chodzi, nie wiem – czy może o sławny tryptyk z Wielowsi z XV w., który później znalazł się we wrocławskich muzeach?

Podobną opinię co do wieku starego kościoła w Wielowsi wyrażają autorzy monografii *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleitwitz*, Wrocław 1943, pod hasłem „Langendorf”, gdzie piszą: „Obecny kościół został wybudowany najprawdopodobniej w XV w. Jest on opisany w sprawozdaniu wizytacyjnym z 1679 r.”. I dalej czytamy: „W 1934/35 r. nastąpiło znaczne poszerzenie kościoła o szeroką nawę poprzeczną oraz o nowy chór”, i dalej: „Na skutek dokonanej w 1934/35 r. wielkiej przebudowy kościoła wielowiejskiego zmienił się jego zarówno wygląd zewnętrzny, jak i wewnątrz do tego stopnia, że zatarał się całkowicie charakter starego kościoła”²⁷. Także wieża kościelna zmieniła się od tego czasu w swej sylwetce. W 1857 r. piorun, który uderzył w wieżę, częściowo ją zburzył. Odbudowano ją w 1860 r. W dzisiejszym kościele do starych partii budowlanych należą jeszcze tylko: dwuosiowa nawa i prostokątna, trzypiętrowa wieża z dwoma skarpami – tak twierdzą w owej monografii.

W starym kościele wielowiejskim znajdowało się i częściowo jeszcze dziś znajduje się szereg zabytków sztuki. Nie będę tu tego wszystkiego wliczał, wystarczy, gdy zwrócę uwagę, że są one szczegółowo opisane w wyżej wspomnianej monografii z 1943 r. i częściowo ich ilustracje są tam umieszczone. A więc ołtarze, ambona, figury, obrazy, tabernakulum, monstrancja, kielichy etc. Szczególnie trzeba tu zwrócić uwagę na stary gotycki tryptyk (malowidło) z pierwszej ćwierci XV w., sławne dzieło śląsko-czeskiego mistrza, przedstawiający zaśniecie Najświętszej Maryi Panny. Był to kiedyś ołtarz gotycki w kościele w Wielowsi. W późniejszych wiekach usunięto go z ołtarza i z czasem zużyto obraz, nie doceniając jego wartości artystycznej, jako oszalowanie schodów pod organami na chórze aż do 1928 r., a potem dostał się ten obraz do Muzeum Diecezjalnego w Wrocławiu, gdzie dotąd przebywa. Jedno skrzydło tego sławnego tryptyku w 1932 r. państwowe Muzeum Sztuk we Wrocławiu odkupiło od pewnego

²⁷ *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, s. 150n.

II. Dzieje kościoła parafialnego i parafii

handlarza zabytkowymi dziełami sztuki. Taką to dziwną drogą kościół we Wielowsi pozbył się lekkomyślnie wspaniałego średniowiecznego dzieła sztuki. Na temat tego dzieła opublikowano przed wojną szereg artykułów, także w powojennej polskiej bibliografii znaleźć można więcej artykułów na temat tego dzieła sztuki²⁸.

Kościół w Wielowsi posiadał kiedyś zabytkowe dzwony. Dziś już ich nie ma. Są 4 nowe dzwony, zawieszane na wieży w 1958 r. Przed ostatnią wojną znajdowały się w ogrodzie na plebanii – jak podaje monografia z 1943 r. – 1 stara sygnaturka oraz 1 większy dzwon z 1858 r., a 4 nowe dzwony z 1935 r. były zawieszane we wieży, ale w czasie ostatniej wojny zabrano je stamtąd. W czasie pierwszej wojny światowej oddano zabytkowe dzwony z wieży, które już potem nie wróciły: 1 dzwon brązowy, wysoki 52 cm, średnica 36 cm, z napisem: „Peter Brok hat mich gosen anno 1686”. Relief: św. Cecylia, św. Katarzyna, Krucyfik i Chrystus Pana Jezusa.

Przed kościołem pod murem jest zabytkowa przydrożna kapliczka św. Jana Nepomucena z XVIII w., a pod niszą św. Jana jest wpuszczona do muru płaskorzeźba w kamieniu wapiennym, przedstawiająca Chrystusa na krzyżu; pochodzi prawdopodobnie z późnego średniowiecza! Aż do 1935 r. znajdowała się ta miniaturowa rzeźba – wmurowana do zewnętrznej ściany muru – na trzecim piętrze wieży kościelnej!

Na murze wokół placu kościelnego znajduje się na lewo od portalu mała płaskorzeźba w piaskowcu jakiejś świętej osoby z klęczącym fundatorem, prawdopodobnie z XVII w.

Ostatnia większa restauracja kościoła nastąpiła w 1950 r. Kościół został odmalowany przez malarza Mrzygłoda z Nysy.

Plebania obecna w Wielowsi znajduje się w dobrym stanie. Zbudowana jest po przeciwnej stronie drogi patrząc od kościoła. Jak wyglądały dawne plebanie we Wielowsi, np. w XVII w., można z różnymi ciekawymi szczegółami wyczytać w sprawozdaniach wizytacji biskupich z 1679 i 1687/88r.²⁹ Starą kościelną szkołę i organistówkę z 1820 r. zburzono po wojnie.

²⁸ P. Knötel, *Der Marienaltar von Langendorf, Kreis Gleiwitz. Eine bilderkundliche Seltenheit*, „Der Oberschlesier” r. 16, 1934, z. 3, s. 160 i inne publikacje.

²⁹ Por. *Visitationsberichte...*, s. 86, 373.

Kaplice i filie w parafii

Na terenie parafii wielowiejskiej znajdowały się również duże kaplice i kościółek filialny, które w dalekiej przyszłości stały się z czasem same filiami lub nawet później kościołami parafialnymi, jak to się stało z kaplicą w Tworogu i Kotach.

Najstarszy kościół filialny parafii Wielowieś powstał w średniowiecznej osadzie kuźniczej Koty. Powstał on prawdopodobnie już około 1530 r. Był to drewniany kościółek pod wezwaniem śś. apostołów Piotra i Pawła. Miał dość nietypowe wymiary: 29 łokci długości i 8 łokci szerokości, czyli 18,21 m długi i 5,02 m szeroki. Wokół kościółka tego roztaczał się najstarszy katolicki cmentarz w Kotach. Kościółek ten jest szczegółowo opisany w sprawozdaniach wizytatora z 1679 i 1687 r.³⁰ Drewniany ten kościółek, używany jako filialny, stał się w 1687 r. kościołem parafialnym nowo powstałej parafii Koty, odłączonej od parafii Wielowieś z szeregiem drobnych osad kuźniczych jak Potępa, Tworóg, Wesoła i inne. Dotąd – jak pisze wizytator w 1679 r. – proboszcz z Wielowśi zawsze przez trzy niedziele z kolei odprawiał nabożeństwo w kościele parafialnym w Wielowśi, a w każdą czwartą niedzielę odprawiał nabożeństwo w kościółku filialnym w Kotach.

Dwie następne duże kaplice dla wiernych stanęły w osadach kuźniczych Tworóg i Potępa. Obie wybudował swoim kosztem hrabia Jerzy Leonard Colonna dla swoich miejscowych hutników. Obie są masywne. Kaplica św. Antoniego w Tworogu została zbudowana w 1666 r. Dała ona początek późniejszemu kościołowi parafialnemu w Tworogu. Kaplicę w Potępie budował w 1672 r. majster Marcin Grochowski na wzór kaplicy św. Grobu w Jerozolimie. Kaplica ta do dziś istnieje w parafii Koty. Kiedy obie te kaplice należały jeszcze do parafii Wielowieś, hrabia Jerzy Colonna utrzymywał w Tworogu na zamku osobnego księdza kapelana, który miał za zadanie w obu tych kaplicach „na kuźniach” – jak zwykle mówiono – w każdym tygodniu 4 dni odprawiać nabożeństwa i msze św., na które to msze – jak pisze w swym sprawozdaniu wizytator biskupi w 1679 r.³¹ – licznie przychodziła pobożna brać hutnicza (dosłownie: „Singulis feriis sextis hic

³⁰ Por. *tamże*, s. 86 i 371. Także mój artykuł w tygodniku diecezji katowickiej „Gość Niedzielny” nr 5,7 i 9 w 1965 r. pod tytułem: *Parafia Koty pow. Tarnowskie Góry*.

³¹ *Visitationsberichte...*, s. 85; Hoscheck, *Liber Archivalis...*

II. Dzieje kościoła parafialnego i parafii

sacrificium missae celebratur, ad quod vulcani fratres de ferricudina confluunt”). Dziś oczywiście te kaplice nie leżą już na terenie obecnej parafii Wielowieś.

Na dzisiejszym terenie parafii Wielowieś znajduje się tylko kaplica publiczna w Świniowicach pod wezwaniem Nawiedzenia NMP. Pochodzi chyba z drugiej połowy XIX w. Obecnie co niedzielę odprawia się w kaplicy nabożeństwo (mszę).

W latach 1575–1629 parafia Wielowieś stała się protestancka. Zarówno kościół we Wielowsi, jak i filialny w Kotach obsługiwany był tylko przez pastorów luteranckich, ale oczywiście w języku polskim. Nie dotyczy to jednak kaplic w Tworogu i Potępie, które były wybudowane po wojnie trzydziestoletniej, kiedy znów po górnośląskich parafiach przywrócono wiarę katolicką, a tylko niektórzy ze szlachty górnośląskiej pozostali wierni luteranizmowi.

Oprócz protestantów odgryli we Wielowsi pewną rolę już od bardzo dawna Żydzi. Już wizytator biskupi z 1687 r. podaje: „sunt etiam complures Iudaei in hoc pago”³². Żydów tych we Wielowsi wyjątkowo dużo było. Mieli oni tu od bardzo dawna swój cmentarz i swoją bóżnicę. Jeszcze do dziś istnieje ten cmentarz. Żydzi z okolicy chowali tu swoich zmarłych. Leży w zaniedbaniu. Bóżnica została za czasów hitleryzmu zlikwidowana. Jeszcze dziś istnieją jej mury. Jest przerobiona na magazyn-stodołę. Stoi w środku wsi niedaleko kościoła. Żydów tych było w Wielowsi w ostatnich stuleciach bardzo dużo. Trudnili się wyłącznie tylko handlem w miejscu i w okolicy. W związku z Żydami trzeba też pamiętać, iż Wielowieś, chociaż była tylko wsią, miała prawo na odbywanie się targów. Już od dawna. W roku odbywało się w Wielowsi 6 jarmarków.

³² *Visitationsberichte...*, s. 373. Por. także: R. Kosubek, *Die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, „Ausschau von Burg Tost” r. 2, 1927, nr 11 i *Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, „Heimatkunde des Kreises Tost-Gleiwitz” 1929, s. 66.

III. Warunki demograficzne

Jak kształtowały się tu warunki demograficzne w przeszłości warto popatrzeć na statystyki z niektórych lat w przeszłości³³: Około 1720 r. parafia Wielowieś liczyła 668 katolików i 50 żydów. Około 1780 r. liczba żydów w Wielowosi podniosła się bardzo znacznie. Wtedy Wielowieś i Czorka należały do hrabiego Verduga na Tworogu.

Według Friedricha Alberta Zimmermanna³⁴ około 1781 r. Wielowieś liczyła gospodarstw kmiecich 26, zagrodników 39, chałupników 25, razem wszystkich chrześcijan 399 i żydów 138. Wieś posiadał von Holly, a na jej terenie znajdował się wtedy: 1 kościół katolicki, 1 szkoła katolicka, 1 szkoła żydowska i cmentarz żydowski, 1 pański folwark, 1 potaszarnia.

A w tym samym czasie według Zimmermanna wieś Świniowice³⁵: 10 kmieci, 9 zagrodników i 118 mieszkańców (= widocznie wszystkich razem we wsi). Wieś należy do hrabiego Colonney.

A Czarków³⁶: 1 folwark, 7 kmieci, 3 zagrodników, razem 66 mieszkańców.

Kieleczka³⁷: We wsi jest tylko 5 gospodarstw kmiecich (= statków), razem 36 mieszkańców.

Otmuchów³⁸ należy do pana von Holly'ego. Jest to mała wioska, która ma 1 kuźnicę (Frischfeuer) i tylko 5 posesji zagrodniczych, razem 34 ludzi.

³³ Chrząszcz, *Die Geschichte der Städte...*, s. 390.

³⁴ Fr. Albr. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, Brieg 1783, s. 341-342.

³⁵ *Tamże*, s. 351.

³⁶ *Tamże*, s. 335.

³⁷ *Tamże*, s. 339.

³⁸ *Tamże*, s. 345.

III. Warunki demograficzne

Gdy się zsumuje wszystkich tych mieszkańców tych pięciu osiedli, tworzących parafię Wielowieś – a wszyscy są katolikami prócz żydów – to parafia Wielowieś liczyła około 1781 r.:

653 katolików i 138 żydów (żydzi tylko we Wielowski!).

Według danych statystycznych J. G. Knie'ego około 1829 r. przegląd statystyczny w poszczególnych wsiach parafii Wielowieś przedstawiał się następująco³⁹:

Wielowieś: Marktflucken (= wieś targowa), 141 domów, 1 zamek, 1 folwark, 1029 mieszkańców, w tym 8 protestantów i 158 żydów, 1 kościół katolicki, parafialny, 1 katolicka szkoła, 1 potaszarnia, 1 wapiennik (obecnie piec nieczynny), 1 cegielnia. – W miejscu rocznie 6 jarmarków (w tym 4 razy równocześnie także jarmark na bydło). Około 48 rodzin żydowskich utrzymywało się wyłącznie tylko z handlu. Do wsi Wielowieś należy także: Bazan (= młyn) pod Świniowicami i Nowy Dwór (Neuhof) folwark o 1/8 mili oddalony na północny wschód.

Kieleczka, posiadłość hrabiego Renarda, 16 domów, 85 mieszkańców, wszyscy katolicy, kościelnie część przynależy do Wielowski, część do Wiśniczy. 3 posesje tej wsi nazywano dawniej Niezdrowice.

Czarków lub Ciorke: 18 domów, 1 folwark, 98 mieszkańców, wszyscy katolicy, należą do kościoła katolickiego w Wielowski, 2 młyny wodne.

Otmuchów: 12 domów, 2 młyny wodne, przy jednym równocześnie 1 piła wodna, 59 mieszkańców, wszyscy katolicy, przynależni do parafii Wielowieś.

Świniowice, właściciel Prinz Adolph von Hohenlohe-Ingelfingen-Öhringen, 38 domów, 197 mieszkańców, wszyscy katolicy, przynależni do kościoła w Wielowski.

A więc około 1829 r. parafia Wielowieś liczyła: 1468 katolików, 8 protestantów i 158 żydów.

Felix Triest w swym topograficznym podręczniku⁴⁰ Górnego Śląska z 1865 r. podaje o Wielowski i jej parafialnych wioskach dużo więcej szczegółów, niż podawał to Knie. Podaję tu w wyciągu niektóre dane:

³⁹ Knie, *Alphabetisch-topographisch-statistisches Uebersicht...*, s. 405 (Wielowieś), 330 (Kieleczka), 97 (Czarków), 541 (Otmuchów), 768 (Świniowice).

⁴⁰ F. Triest, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*. Im Auftrage der Königlichen Regierung und nach amtlichen Quellen herausgegeben von... Breslau,

Wielowieś rozpada się na Rittergut (dobra rycerskie), na folwark i na „Marktflecken”.

a) Rittergut Langendorf należał dawniej do panów: von Garnier, von Jarotzky, Stiertz, von Wallhofen i du Port, teraz należy do pana Kuschela; następnie podaje dokładnie jego położenie i granice, i wymiary, i rodzaj gleby, i co się na niej uprawia. Potem dodaje: „Hoduje się owce, które dostarczają średniej wełny. W ruchu jest gorzelnia etc.”

b) Folwark Hermannshof (Hermaniec), dawniej przynależny do Rittergut Langendorf, został odsprzedany ziemianinowi Strienowi etc.

c) Marktflecken, wieś targowa, otoczona pańskimi polami i lasami, posiada: 1 statek, 19 półkmiaci, 30 zagrodników i 62 chałupników. Handel jest tu słaby za wyjątkiem żelaznego. Szewcy tworzą cech. Rocznie odbywają się tu cztery jarmarki na bydło i sześć jarmarków kramowych. Od XIII w. znajduje się katolicki Kościół parafialny, masywny ze sklepieniem prezbiterium. Wieża kościelna, częściowo zburzona w 1857 r. przez uderzenie pioruna, została odbudowana i cynkiem pokryta w 1860 r. W katolickiej szkole 2 nauczycieli uczy ponad 400 dzieci. We Wielowsi, w której dawniej handel kwitł znacznie większy, znajduje się synagoga od przeszło dwustu lat. (A więc chyba co najmniej od 1660 r.!) Na miejscu jest ekspedycja poczty 2. klasy. Wielowieś jest połączona szosami z Pyskowicami, Gliwicami, Tarnowskimi Górami i Opolem.

Świniowice dzieli się na wieś i dominium. Wieś liczy 7 gospodarstw, 10 posesji zagrodniczych, 5 posesji chałupniczych z polem i 11 chałupniczych bez pola, 44 pomieszczeń prywatnych, 1 karczma i 640 mórg pola, natomiast folwark ma 400 mórg pola i łąk.

Czorka rozpada się na dominium (= Rittergut) i wieś. Dominium tutejsze było dawniej częścią dominium w Wielowsi, lecz w 1858 r. zostało od niego odłączone i należy teraz do pana Fiedlera (= 500 mórg pola, 120 mórg łąk, 30 mórg stawów, 24 morgi pastwisk i 400 mórg lasu. W ruchu 1 młyn zbożowy. – Wieś Czorka liczy: 3 gospodarzy, 2 półgospodarzy, 5 zagrodników, 1 młynarz, 3 chałupników i 3 komorników. Gospodarstwa mają

1865, s. 523 (Wielowieś), 521n. (Świniowice), 523n. (Czorka), 524 (Otmuchów), 526 (Kieleczka).

III. Warunki demograficzne

każde po 30 mórg pola i 4 morgi łąk, posesje zagrodnicze po 10–15 mórg pola i 1–2 morgi łąk każda, posesje chałupnicze po 1–10 mórg pola. We wsi jest: 6 koni, 70 sztuk bydła i 40 świń. Chłopi ubocznie utrzymują się z wekturancji.

Otmuchów dzieli się na dominium (400 morgów lasu należących do właściciela Czarkowa) i wieś (300 morgów ziemi uprawnej, 20 morgów łąk i 10 morgów stawów)⁴¹. We wsi są: 5 posesji zagrodniczych, 2 młyny i 1 dom przynależny do kolei. 1 młyn urządzony jest na system amerykański.

Kieleczka liczy: 5 gospodarzy, 8 chałupników rolnych (Ackerhäusler) i 5 chałupników bezrolnych (= Angerhäusler). We wsi 16 koni i 114 sztuk bydła. Większość mieszkańców przynależy do parafii Wielowieś, mniejsza część do Wiśniczy. Ale cała wieś do szkoły w Wielowsi.

Według danych Triesta parafia Wielowieś liczyła wtedy 1905 parafian. Taką samą ilość katolików posiadała parafia Wielowieś według *Schematismus des Bistums Breslau*⁴² na 1863 r., a na 1865 r. już 2044 katolików.

Według danych, zawartych w różnych latach diecezjalnych schematyzmów ludność parafii Wielowieś pod względem wyznaniowym wyglądała następująco:

⁴¹ Tekst poprawiony na podstawie cytowanego przez Autora dzieła Triesta. Podana przez Autora informacja: „Otmuchów należy do tow. Akc. „Minerwa” wydaje się oczywistą pomyłką. Zarówno w dziele Triesta, jak i w wypisach z tego dzieła sporządzonych przez Autora podaje się w danym miejscu jedynie położenie Otmuchowa, wskazując, z czym graniczy ta miejscowość na wschodzie (Potempa), na południu (Czorkaer Wald), na zachodzie (Borowianer Baueräcker) i na północy („an den im Gross-Strehlitzer Kreise belegen Wald der Actien-Gesellschaft Minerva”).

⁴² *Schematismus des Bistums Breslau* – od 1842 r. roczniki te wychodziły dość regularnie co kilka lat aż do drugiej wojny światowej, a więc w następnych latach: 1847, 1853, 1855, 1857, 1861, 1863, 1865, 1867, 1871 itd. Z nowszych roczników ważny jest zwłaszcza z roku 1929, który się ukazał pod tytułem: *Real-Handbuch des Bistums Breslau*, 1929. – Po ostatniej wojnie ukazało się kilka roczników polskich, z których też zaczerpnięto wiadomości do statystyki. Wychodzą one pod tytułem *Rocznik kościelny Śląska Opolskiego*.

Krótki zarys historii parafii Wielowieś

rok 1720 było w parafii:	668 katolików	50 żydów (w samej Wielowsi)	
rok 1781	653	138 żydów (tylko w Wielowsi samej)	
rok 1829	1468	158 żydów (w samej Wielowsi)	8 protestantów
rok 1842	1597	?	?
rok 1847	1754	?	?
rok 1853	1910	?	?
rok 1855	1968	143	46
rok 1857	1710	137	44
rok 1861	1926	?	?
rok 1863	1905	?	?
rok 1865	2044	?	?
rok 1867	2010	132 (w samej Wielowsi)	
rok 1871	2185	115	25
rok 1887	2307	102	18
rok 1897	2227	87	34
rok 1907	2225	59	21
rok 1912	2311	39	43
rok 1929	2384	37	50
rok 1932	2437	?	?
rok 1936	2754	?	?
rok 1955	około 2712	?!	?
rok 1959	około 2730	?!	?

Sumy te, rozłożone na poszczególne wioski parafii przedstawiały się w przeszłości następująco (z uwzględnieniem tylko niektórych dat):

Wielowieś wieś	rok 1781	było: 399 katolików	138 żydów	
Świniowice		118		
Czarków		66		
Kieleczka		36		
Otmuchów		34		
razem: 653 kat. i 138 żydów				
Wielowieś wieś	rok 1829	było: 1029 katolików	158 żydów	8 protestantów
Świniowice		197		
Czarków		98		
Kieleczka		85		
Otmuchów		59		
w sumie: 1468 katolików, 158 żydów, 8 protestantów				
Wielowieś	rok 1887	było: 1415	102 żydów	16 protestantów
Świniowice		436		2
Czarków		199		
Kieleczka		165		1
Otmuchów		82		
w sumie: 2297 katolików, 102 żydów, 18 protestantów				

III. Warunki demograficzne

Wielowieś	rok 1897	było: 1363 katolików	87 żydów	22 protestantów
Świniowice		417		4
Czarków		190		8
Kieleczka		176		
Otmuchów		81		
w sumie: 2227 katolików, 87 żydów, 34 protestantów				
Wielowieś	rok 1907	było: 1430 katolików	56 żydów	13 protestantów
Świniowice		418	3	3
Czarków		174		5
Kieleczka		115		
Otmuchów		88		
w sumie: 2225 katolików, 59 żydów, 21 protestantów				
Wielowieś	rok 1912	było: 1476 katolików	39 żydów	28 protestantów
Świniowice		452		4
Czarków		148		8
Kieleczka		147		
Otmuchów		88		3
w sumie: 2311 katolików, 39 żydów, 43 protestantów				
Wielowieś	rok 1929	było: 1489 katolików	37 żydów	32 protestantów
Świniowice		459		
Czarków		209		4
Kieleczka		156		
Otmuchów		61		14
w sumie: 2384 katolików, 37 żydów, 50 protestantów				
Wielowieś	rok 1955	było: 1822 katolików	?	?
Świniowice		440	?	?
Czarków		297	?	?
Kieleczka		121	?	?
Otmuchów		32	?	?
Wielowieś	rok 1959	było: 1830 katolików	?	?
Świniowice		440	?	?
Czarków		307	?	?
Kieleczka		121	?	?
Otmuchów		32	?	?

IV. Proboszczowie – księgi parafialne – i różne...

O proboszczach wielowiejskich w przeszłości bardzo mało wiemy. Trzeba będzie dopiero przeprowadzić żmudne badania w tej sprawie etc.

Najstarszy wzmiankowany proboszcz wielowiejski to:

1. Mathias plebanus in Magna villa, Tostensis,... sedium archipresbyteri⁴³.

2. Mikulas Polewka, proboszcz „w Welowsy” – Cztihodny Kniez, sprzedał swój dział dóbr „w Bohussiczych” w państwie toszeckim za pewną sumę pieniędzy Jakubowi Twardokowi (Jacob Twardokus), obywatelowi toszeckiemu i jego erbom. – Dane w Staniszczych (Stanisch) 1532 r.⁴⁴

3. Ks. Paweł Ludwik Sidłowski (Paulus Ludovicus Sidlowski) – jak piśsze wizytator biskupi z 1679 i 1687 r.⁴⁵ – był proboszczem we Wielowsi do 1678 r., a po nim przyszedł:

4. Ks. Jan Joch (Ioannes Ioch), rodem z Toszka, magister filozofii i bakałarz teologii. Urodził się około 1647 r. studiował w Pradze, gdzie też został wyświęcony w 1676 r. Był wpierv 1 rok wikarym w Toszku i pół roku gdzieindziej, potem dostał się do Wielowsi za proboszcza, 1678 r., gdzie w czasie drugiej wizytacji biskupiej w 1687 r. nadal jeszcze przebywał, dlatego go też w obu wizytacjach wspomina wizytator⁴⁶.

5. Nazwiska dalszych, z XIX i XX w., zobacz w różnych schematyzmach diecezji wrocławskiej etc.⁴⁷

⁴³ Schulte, *Die Rechnung...*, s. 196.

⁴⁴ *Die Landbücher von Oppeln-Ratibor...*, s. 175 [daty nie ma; jest w poprzednim akapicie; wpisy jednak dotyczą poszczególnych lat i nie ma wątpliwości, że chodzi o tę właśnie datę].

⁴⁵ *Visitationsberichte...*, s. 86, 373.

⁴⁶ *Tamże*.

⁴⁷ Zob. przypis 42 (*Schematismus des Bistums Breslau...*).

Najstarsze księgi parafialne

Według danych z urzędowej księgi *Die älteren Personenstandsregister Schlesiens*⁴⁸ w parafii w Wielowosi znajdowały się przed ostatnią wojną następujące metryki:

Księgi chrztów:	1638–1652	i	1664–1673	i	1674–1937
ślubów:	1638–1685		1687–1729		1766–1937
zgonów:	1679–1737		1765–1937		

Po wojnie chyba zostały te same.

Starych druków i rękopisów w Wielowosi nie ma. Niestety nie ma też dosłownie żadnej kroniki. Czy jakaś w rękopisie była, trudno dziś dociec. Oczywiście nie ma też żadnej drukowanej kroniki ani opisu jakichś tych działów dziejów parafii. Jest tylko ks. Chrząższcza krótki opis parafii Wielowieś pod tytułem *Kirchspiel Langendorf* w jego historii o miastach Pyskowice-Toszek⁴⁹.

Dużo materiału, zwłaszcza o sztuce sakralnej w parafii Wielowieś, znajduje się w cytowanym tu już dziele-monografii *Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleiwitz*⁵⁰.

Coś o Wielowosi można też znaleźć w moim artykule w „Gościu Niedzielnym”⁵¹.

⁴⁸ *Die älteren Personenstandsregister Schlesiens*, Herausgegeben von Erich Randt und Horst-Oskar Swientek, Görlitz 1938, s. 62.

⁴⁹ Chrząższcz, *Die Geschichte der Städte...*, s.389n.

⁵⁰ *Bau- und Kunstdenkmäler...*, s. 149-152 (hasło: *Langendorf*).

⁵¹ Zob. przyp. 30 (*Parafia Koty, pow. Tarnowskie Góry...*).

Wykaz źródeł

- Die älteren Personenstandsregister Schlesiens*, Herausgegeben von Erich Randt und Horst-Oskar Swientek, Görlitz 1938.
- Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleiwitz*, bearbeitet von E. Kloss, Herb. Rode, Wilh. Stepf, Hilde Eberle, Breslau 1943.
- Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, „Heimatkunde des Kreises Tost-Gleiwitz“ 1929.
- Chrząszcz J., *Bergbau und Eisengewinnung in der Toster Herrschaft während des 16. Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ t. 37, 1903.
- Chrząszcz J., *Die Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost, sowie des Kreises Tost-Gleiwitz*, wyd. 2, Peiskretscham 1927.
- Chrząszcz J., *Geschichte der Toster Burg und der Herrschaft Tost-Peiskretscham in Oberschlesien während des 16. Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ t. 35, 1901.
- Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 14: *Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, herausg. von H. Margraf u. J. W. Schulte, Breslau 1889.
- Hoscheck W. M., *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis, statum antiquum et modernum Ecclesiarum Kottensis et Tworogiensis necnon Parochiae exhibens... conscriptus anno... 1795*.
- Knie J. G., *Geographische Beschreibung von Schlesien*, Abt. III. *Alphabetisch-topographisch-statistische Uebersicht aller... Orte der Provinz Schlesien...*, Breslau 1830.
- Knötel P., *Der Marienodaltar von Langendorf, Kreis Gleiwitz. Eine bilderkundliche Seltenheit*, „Der Oberschlesier“ r. 16, 1934, z. 3.

- Kosubek R., *Die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, „Ausschau von Burg Tost” r. 2, 1927.
- Die Landbücher von Oppeln-Ratibor*. (Herausg.) von J. Chrząszcz, „Oberschlesische Heimat. Zeitschrift des Oberschlesischen Geschichtsvereins” t. 10.
- Łysik S., *Parafia Koty pow. Tarnowskie Góry* „Gość Niedzielny” 1965, nr 5,7 i 9.
- Margraf H., *Die Rechnung über den Peterspfennig im Archidiakonate Oppeln 1447*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” t. 27, 1893.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1: *Acta Camerae Apostolicae*, vol. 1, 1207–1344, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 356-368 (Editionum Collegii Historici Academiae Litterarum Cracoviensis N. 71).
- Nowack A., *Die Reichsgrafen Colonna, Freiherrn von Fels, auf Gross-Strehlitz, Tost u. Tworog in Oberschlesien*, Gross Strehlitz 1902.
- Panzram B., *Die schlesische Archidiakonate und. Archipresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1937.
- Real-Handbuch des Bistums Breslau*, Breslau 1929.
- „Rocznik kościelny Śląska Opolskiego”, 1947–
- Roździeński W., *OFFICINA FERRARIA, abo huta i warstat z kuźniami szlachtetnego dzieła żelaznego. Poemat z 1612...* wyd. krytyczne R. Pollak, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, Katowice 1936 (Biblioteka Pisarzy Śląskich nr 4).
- Schematismus des Bistums Breslau*, 1842nn.
- Schulte L., *Die Rechnung über den Peterspfennig von 1447*, w: *Kleine Schriften. Teil I*, Breslau 1918, s. 213 (Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte t. 23).
- Triest F., *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*. Im Auftrage der Königlichen Regierung und nach amtlichen Quellen herausgegeben von... Breslau, 1865.

Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonats Oppeln. Erster Teil,
herausg. von J. Jungnitz, Breslau 1904, s. 371 (Veröffentlichungen aus
dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archive zu Breslau t. 2).

Zimmermann Fr. Albr., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2,
Brieg 1783.

Spis treści

Kilka uwag wprowadzenia	5
I. Rozwój prawny i terytorialny parafii	9
Powstanie i rozwój parafii	13
Terenowy zasięg parafii	14
Terytorium dzisiejszej parafii.....	16
II. Dzieje kościoła parafialnego i parafii	19
Kaplice i filie parafii.....	22
III. Warunki demograficzne	24
IV. Proboszczowie – księgi parafialne – i różne... ..	30
Najstarsze księgi parafialne.....	31
Wykaz źródeł.....	33

Stefan Łysik SVD (1908–1978), etnolog, kulturoznawca, językoznawca. Po uzyskaniu matury w 1930 r. wstąpił do seminarium misyjnego w Sankt Gabriel w Mödling k. Wiednia. Po święceniach kapłańskich (1936) wrócił do Polski; został wychowawcą i nauczycielem religii i języka łacińskiego w gimnazjum misyjnym w Górnej Grupie, a także redagował czasopismo „Nasz Misjonarz”. W czasie wojny pracował duszpastersko w wielu miejscowościach, a po jej zakończeniu pełnił, oprócz obowiązków duszpasterskich i kapelana sióstr, funkcję nauczyciela matematyki i języka angielskiego w niższym seminarium w Nysie. W tym czasie, w l. 1949–1952, kontynuował przerwane studia wiedeńskie w zakresie etnologii i z archeologii na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie uzyskał magisterium z etnografii i absolutorium z archeologii. W l. 1952–1953 uczył archeologii Polski i historii wczesnośredniowiecznej w wyższym seminarium w Nysie, a w l. 1958–1961 wykładał misjologię i lingwistykę ogólną w wyższym seminarium tymczasem przeniesionym do Pieniężna.

W czerwcu 1961 został kapelanem boromeuszek w Świerklańcu. Jako kapelan pełnił funkcje duszpasterskie także u sióstr w Szarleju, Piekarach Śląskich i Nakle.

Mimo wielu obowiązków duszpasterskich i zajęć dydaktycznych ks. Łysik bezustannie pracował naukowo. Od 1942 roku gromadził materiały historyczne dotyczące nazw miejscowości Śląska Opolskiego, Dolnego Śląska aż po Ziemię Lubuską, które stały się podstawą wydania *Skorowidza gmin Śląska Dolnego i Opolskiego* (Instytut Śląski w Katowicach, 1945). W l. 1953–1954 prowadził badania etnograficzne, czego owocem były rozprawy m.in. w *Polskim Atlasie Etnograficznym*, *Atlasie Językowym Śląska*, *Małym Atlasie Gwar Polskich*. Jego zainteresowania skupiały się również na historii lokalnej, pozostawił po sobie opracowania dziejów m.in. parafii w Kotach, Łubiu, Nysie-Średniej Wsi, Wielowsi.

Ksiądz Stefan Łysik SVD był uznanym naukowcem, współpracował z językoznawcami i etnografami Uniwersytetów Jagiellońskiego i Wrocławskiego. W 1974 r. został odznaczony: „Zasłużony Działacz Kultury” oraz „Złotą Odznaką Zasłużonego dla Województwa Katowickiego”. Zmarł 27 kwietnia 1978 r. w Świerklańcu. Pochowany został na najstarszym miejscu Bytomia – na Wzgórzu Świętej Małgorzaty. Jedna z ulic w jego rodzinnych Boruszowicach została nazwana jego imieniem.

(Biogram opracowano na podstawie: J. Węclawik, *Ojciec Stefan Łysik*, [w:] *Werbiści w Polsce*, pr. zb., Pieniężno 1982, s. 82-84; K. Łysik (oprac.), *Niezwykły etnolog z Boruszowic*, „Montes Tarnovicensis” nr 14 – 10 września 2004; *e-encyklopedia*, hasło: *Łysik Stefan SVD (1908-1978), etnolog*; Z. Kupisiński, *Łysik Stefan SVD*, w: *Encyklopedia katolicka*, Lublin 2006, t. 11, k. 659n.)